

ӘОЖ 821.512.122 (09); МҒТАР 17.07.31
<https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.150>**Б.С. БЕГМАНОВА** *филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы, қ.), e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық болмыс, ұлттық рух, ұлттық сана тәрізді аксиологиялық мәселелер зерделенеді. Ұлттық, жалпыадамзаттық аксиологиялық ізгіліктер мәңгілік өзекті тақырыптардың бірі. Өнердің асылы саналатын әдебиет аталған құндылықты насихаттайтын, дәріптейтін құбылыс. Асыл сөздің сарасы саналатын өлең сөз (поэзия) жоғарыда тілге тиек еткен аксиологиялық игіліктердің насихатталуына қызмет ететін құбылыстардың бірі. Поэзия – жалпыадамзаттық, ұлттық тағылымды дәріптеп, келешек ұрпаққа ізгілік құндылығын жеткізетін асыл сөз, әдеп сөзі. Аксиологиялық өлшемшарт қағидатын арқау еткен қазақ поэзиясының қоғамдағы рөлі, миссиясы айрықша. Қазақ өлең сөзі ұлттық құндылық, дүниетаным құбылысымен біте қайнасып, сабақтасып, асыл арнадан нәр алып, ұлттық рухтың жаршысы болатыны ақиқат. Себебі сан ғасырлар бойы тамыры тереңге жайылған ұлттық поэзия қазақ қоғамының игілігіне қызмет ететін құндылықтар құбылысы.

Өткен ғасырдың екінші жартысында әдеби процестегі жаңалыққа толы өзгерістер сөз өнеріне соны серпін, жаңа тыныс, леп әкеліп, асыл сөз сапасын биік белеске көтерді. Әдебиеттің өзге жанрлары сияқты поэзия жанры да теориялық, поэтикалық, стильдік, көркемдік, идеялық, тақырыптық, мазмұндық, сапалық, дидактикалық, практикалық тұрғыдан да кемелденгенін аңғарамыз. Тақырыптық жаңашылдықтың бірі – қазақ халқының ұлттық құндылығын арқау еткен туындылар поэзия жанрының баюына өзіндік үлес қосқандығы.

Бұл мақалада қоғамның ізгіленуіне қызмет ететін рухты құрал – өлең сөздің, поэзия өкілдерінің аксиологиялық, дидактикалық миссиясы пайымдалады. Ұлттық болмыс, ұлттық құндылықты арқау еткен өлеңдерден қазақтың болмысын, рухын, санасын оятудағы, тарихи, қоғамдық-әлеуметтік қызметі сараланады. Әдеби үдерістегі ұлттық менталитетті танытатын жырлар іріктеліп, ондағы ұлттық құндылықты насихаттап, дәріптейтін аксиологиялық аспектілері ұлттық контекст аясында зерделенеді.

Кілт сөздер: аксиология, құндылық, поэзия, герменевтика, интерпретация, ұлттық болмыс, әдеби үрдіс.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бегманова Б.С. Қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық құндылықтар көрінісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №1 (135). – Б. 125–135. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.150>

***Cite us correctly:**

Begmanova B.S. Qazirgi qazaq lirikasyndagy ulttyq qundylyqtar korinisi [Reflection of National Values in Modern Kazakh Lyrics] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2025. – №1 (135). – B. 125–135. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.150>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.01.2025 / қабылданған күні 30.03.2025

B.S. Begmanova

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Kazakh National Women's Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru*

Reflection of National Values in Modern Kazakh Lyrics

Abstract. The article examines the axiological problems of modern Kazakh poetry, such as national existence, national spirit, national consciousness. National, universal axiological virtues are one of the topical themes of eternity. Literature, considered the pearl of art, is a phenomenon that promotes and extols this value. Poetry, considered the essence of noble words, is one of the phenomena that serve to promote the axiological benefits mentioned above. Poetry is a moral word, an ethical word that glorifies universal, national education and transmits the value of virtue to future generations. The role and mission of Kazakh poetry in society, based on the principle of axiological criteria, is special. Indeed, Kazakh poetry is completely intertwined with the phenomenon of national values, worldview, feeds on a noble channel and is a harbinger of the national spirit. Because the centuries-old national poetry is a phenomenon of values that serves the benefit of Kazakh society.

In the second half of the last century, innovative changes in the literary process gave a new impetus, a new breath to the praise of the art of speech, and raised the quality of noble words to a higher level. Like other genres of literature, the genre of poetry has improved theoretically, poetically, stylistically, artistically, ideologically, thematically, meaningfully, qualitatively, didactically, and practically. One of the thematic innovations is that the works based on the national values of the Kazakh people contributed to the enrichment of the genre of poetry.

This article examines the axiological, didactic mission of the poetic word, the representatives of poetry – a spiritual tool that serves the humanization of society. The poems, embodying national identity, national value, trace the historical, socio-social activities of the Kazakh people in awakening their being, spirit, consciousness.

The poems reflecting the national mentality in the literary process are selected, and their axiological aspects that promote and glorify national values in a national context are analyzed.

Keywords: axiology, value, poetics, hermeneutics, interpretation, national identity, literary process.

Б.С. Бегманова

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Казахский национальный женский педагогический университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru*

Отражение национальных ценностей в современной казахской лирике

Аннотация. В статье исследуются аксиологические проблемы современной казахской поэзии, такие как национальное бытие, национальный дух, национальное сознание. Национальные, общечеловеческие аксиологические добродетели – одна из актуальных тем вечности. Литература, считающаяся жемчужиной искусства, – это явление, пропагандирующее, превозносящее эту ценность. Поэзия, считающаяся сущностью благородных слов, является одним из явлений, служащих пропаганде упомянутых выше аксиологических благ. Поэзия – нравственное слово, этическое слово, прославляющее всеобщее, национальное образование и передающее будущим поколениям ценность добродетели. Роль и миссия казахской поэзии в обществе, основанная на принципе аксиологических критериев, особенна. Действительно, казахская поэзия всецело

переплетается с явлением национальной ценности, мировоззрения, питается благородным руслом и является предвестником национального духа. Потому что многовековая национальная поэзия – это явление ценностей, служащее благу казахского общества.

Во второй половине прошлого века новаторские изменения в литературном процессе придали новый импульс, новое дыхание восхвалению искусства речи, подняли качество благородных слов на более высокий уровень. Как и другие жанры литературы, жанр поэзии усовершенствовался в теоретическом, поэтическом, стилистическом, художественном, идейном, тематическом, содержательном, качественном, дидактическом, практическом плане. Одним из тематических новшеств является то, что произведения, основанные на национальных ценностях казахского народа, способствовали обогащению жанра поэзии.

В данной статье рассматривается аксиологическая, дидактическая миссия поэтического слова, представителей поэзии – духовного средства, служащего гуманизации общества. В стихах, олицетворяющих национальное самосознание, национальную ценность, прослеживается историческая, общественно-социальная деятельность казахского народа в пробуждении его бытия, духа, сознания.

Отбираются стихотворения, отражающие национальный менталитет в литературном процессе, и анализируются их аксиологические аспекты, пропагандирующие и прославляющие национальную ценность, в национальном контексте.

Ключевые слова: аксиология, ценность, поэзия, герменевтика, интерпретация, национальная идентичность, литературный процесс.

Кіріспе

Қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық құндылықтардың бүгінгі сөз өнерінің дамуына қосар үлесі зор. Дана халқымыздың өлең-сөзбен өрілген ой орамдары оқырманның ой-санасын өсіріп, рухани байытып қана қоймай, тәлім-тәрбиелік мән-маңызының үлкен екендігі баршамызға белгілі.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінде өзіндік серпіліс, өзіндік жаңару, толығу кезеңі болғаны белгілі. Сөз өнеріндегі бұл серпілісті қаламгерлердің әдебиетке көптеп келуімен байланыстырады. Әдебиеттің басқа жанрлары секілді қазақ поэзиясы да көркемдік ерекшелігінің арта түскендігін, тақырыптық жаңашылдық, тың ізденіспен жаңа сапада дамығандығын көруге болады. Бұл жаңашылдықтың басты жетістігі – ұлттық құндылық көрінісі. Әрине, ұлттық құндылық тек қазақы салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым, наным-сенімдерді арқау еткен шығармалардан ғана емес, қазақы менталит, ұлттық характер мен болмыс-бітімді философиялық ойға құрылған астарлы өлең-жырлар арқылы да көрініс алды. Бұл жөнінде белгілі әдебиеттанушы ғалым А. Шәріптің «Ұлттық мінезді поэзиялық шығармалардың жалпы пафосынан немесе рухынан, сондай-ақ ақындық «мен», лирикалық кейіпкер, лирикалық тұлға, лирикалық қаһарман бейнелерінің бітімінен анықтап-айғақтауға болады» [1, 28-б.] деген тұжырымын атап айтуға болады. Қазақ әдебиетіндегі бұл өзгерісті қаламгерлер шығармашылығындағы ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре, қазақтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, наным-сенімдері мен ұлттық характерін арқау етіп, өмір мен болмысты лирикалық кейіпкер бойындағы асыл қасиеттерімен астастыра, сабақтастыра жырлаған ақындардың шығармашылығынан көруге болады. «Қазақ өлеңінің өзіндік бір жаңа бетбұрысын аңдатқан ұлттық мүддені, ұлттық мәдениет пен рухты жаңғырта түсуді, ниет еткен тебіреністер сол тұстағы әдебиеттің қастерлі парызындай екендігі күмәнсіз» [2, 40-б.]. Өлеңдегі тақырыптың әр алуандығы, шетел өмірінің тыныс-тіршілігі, туған жер, табиғат суреттері, махаббат, т.б. лирикалық тақырыптардағы жырлардан қазақы тыныстың кеңдігін көруге көруге болады.

Ұлттық болмыс пен бітім, ұлттық құндылық, ұлттық рух деген секілді сөзімізге тиек етіп отырған тақырыптардың аясы бір арнаға тоғысады. Ол – азаматтық идея немесе гуманизм деп айтсақ та болады. Яғни адам қоғамда әрқашан биік тұруы тиіс. Әдебиеттің «предметі» адам, адамдық тұлға болса, қаламгердің қазақ халқының ұлттық бейнесін жырға арқау етуде оның бойындағы ұлттық қасеттерді паш ететіні даусыз. Ұлтты адам құрайды. Ал адам құқығының қорғалуы ұлттық рухтың қорғалуымен тең. Бұл идея түп тамырымыз түркі ұлысы кезеңіндегі тасқа қашалып жазылған Орхон-жазба ескерткіштерінде, оның ар жағында фольклор жанрындағы батырлар жырлары мен аңыз-эпсаналардан бастау алғандығы белгілі. Әр жылдардың ақындары аталмыш тақырыпты өзінше жырлауда. Алайда бұл тақырып поэзияда өз құндылығын ешқашан жойған емес. Ол ғасырдан ғасырға, жылдан жылға өз жалғасын таба отырып, өз заманына сай түрленіп, жаңашылдықпен жырланып келеді.

Қазақ әдебиетінің тарихына үңілсек, әр кезеңнің өзіндік тақырыбы, өзіндік ерекшелігі болғандығы белгілі. Өткен ғасырда кеңестік идеология халықты «сөз өнері арқылы басқару тәртібін» іске асыру мақсатында көркем шығармалар социалистік реализм әдісімен жазылғанын көреміз. Ұлттық тақырыптың өзінен саясат іздеп, көркем шығармадағы бұрмалаушылықтың салдарынан саяси цензура біршама әдебиетке өз ықпалын тигізіп, басқарып отырғандығы да тарихтан мәлім. Дегенмен де өткен ғасырдың екінші жартысынан бастау алған сөз бостандығы біршама өз ой-мақсаттарын ұлттық тақырыппен байланыстыра, сабақтастыра жырлағанын байқаймыз. Сондықтан да «бүгін әдебиет тарихын тек тарихи-қоғамдық тұрғыдан шектеу жеткіліксіз. Әдебиеттің ішкі заңдылықтарына да назар аудару қажет» екендігіне көз жеткізіп, көркем шығармалардың ұлттық құндылығына жан-жақты зерттеу жүрізу қажеттілігін көріп отырмыз. Себебі, «кеңес әдебиеттануы әдебиетті идеологиялық код арқылы зерттегенін» басты назарда ұстадық [3, 99-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу барысында көркем мәтінге аксиологиялық тұрғыдан зерттеу, антропологиялық тәсіл мен салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Зерттеу тақырыбына байланысты ғылыми-теориялық еңбектерге сүйене отырып, өлеңдегі ұлттық құндылықтың трансформациялануы сарапталды.

Мақаланы жазу барысында әдебиеттану ғылымындағы зерттеу жұмысына бағытталған салыстырмалы-салғастырмалы әдістер қолданылды. Сондай-ақ, жалпылау, жинақтау, баяндау, анализдеу, қорыту әдістері пайдаланылды.

Қазақ поэзиясының тарихына шолу жасағанда ұлттық құндылық сипатын поэзия тарихының әр кезеңінде көрініс алып отырғандығын көре аламыз. Ұлттық құндылық тақырыбының сарынын Х. Сүйіншәлиевтің «Қазақ әдебиетінің тарихы» еңбегінен бастап, XV–XX ғасырлардағы қазақ поэзиясын зерттеген ғылыми-теориялық еңбектерге сүйенеміз.

Сонымен қатар, Р. Мұқышеваның «Қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық характерді бейнелеу жүйесі» (80–90 жж.), Б.Кәрібозұлының «Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты», Ш.Сариевтің «Қазақ лирикасы: көркемдік ізденістер және ұлт тәуелсіздігі», Т. Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз», Д. Қамзабекұлы, Б. Омарұлы, А. Шәріптің «Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік» С. Ержанованың «Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында» атты ғылыми зерттеу еңбектері мен тағы басқа да қазақ лирикасына талдау жасалынған ғылыми-теориялық монографиялар басты назарға алынды.

Талдау мен нәтижелер

XX ғасырдың екінші жартысындағы «жыл келгендей жаңалықтың» бастауын жыр әлеміне қадам басқан біраз ақындармен толығуымен байланыстырамыз. Ақындардың қазақы менталитеттің көрінісін философиялық оймен астастырып беруінде де лирикадағы сапалылықтың сипатына баса назар аударылды.

Өткен ғасырдың екінші жартысындағы бірнеше ақын жырларын ұлттық құндылық тұрғысынан зерттеу барысында отандық және шетелдік ғылыми басылымдар мен жыр жинақтарына шолу жасауға талпындық. Тақырыпқа сай бірнеше ақындардың жырларынан мысалдар келтіре отырып, талдау жүргізілді.

Әр ақынның ұлттық құндылық болмысын сипаттаудағы шеберлігінен өлеңге деген құрмет пен тазалықтың, жауапкершіліктің, ақынның жандүниесідегі ұлтына, қазақ өлеңіне деген көңілін, тіпті ақындық болмысының парасаттылығын тануға болады.

Оразақын Асқар «Табан» өлеңіндегі ұлттық құндылықты қазақ халқының тарихымен сабақтасыра, астастыра жырлаған.

Монғол, жоңғар арт-артынан қаптаған
Кезде елімді қалмады жау шаппаған.
Ойран болып Отыарым, Саураным,
Сонда болдым шұбырынды ақ табан.

Енді ес жия бастағанда адам боп,
Ерлерімнің маңдайынан қадалды оқ.
Тәркіленіп, кедейленіп тапталып,
Қырылды аштан халқым қызыл табан боп.

Жер бетінен десе-дағы қараңды үз,
Дербестікке жеттік әйтеуір аман біз.
Жері, елі, еркіндігі, заңы бар,
Жарлы, жаяу кілең қара табанбыз.

Қандастарым елге оралып қайтадан,
Дәнге далам, малға толып сай-салам.
Қалаларым баспана боп қазаққа,
Болсақ екен енді маңғаз май табан [4.]

Өлең антропологиялық тәсілмен жазылған. Төрт шумақтан тұратын өлеңнің әр шумағы қазақ халқының тарихындағы ғасырларға созылған зұлматты жылдардың көрінісін арқау еткен.

Өлеңдегі ақынның негізгі идеясы – қазақ халқының басына түскен қиын-қыстау кезеңдеріндегі нәубетті, қасіретті таныту. Сол қиыншылық жолындағы еркіндік үшін күрескен елдің өткенін еске ала отырып, рухты халықтың ел, жер, ата-мекен үшін асқан ерлігін жыр жолдарына арқау еткен. Өлең бойындағы негізгі фон – қазақ халқының тарихы. Қазақ хандығы құрылғаннан бастап, тарихымыздың әр кезеңдерінен сыр шертетін зұлматты жылдардың қасіретті көрінісін бар-жоғы төрт шумаққа сыйғыза асқан шеберлікпен бейнелеген. Осы төрт шумақта қазақ даласының сыры мен мұңы, қайғысы мен көз жасы, ерлігі мен елдігі көрінеді. Ақын осы төрт шумаққа бүкіл осы ұлттық болмысты асқан ұқыптылықпен, ақындық тапқырлықпен астастыра білген. «Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемділігі» [5, 100-б.] екендігіне осы өлең жолдарындағы ақындық ой орамының тереңдігі мен сөз бедерінің, көркемдік ізденіс үстіндегі ақындық тұлғаның асқан талғампаздығын танимыз.

Өлеңдегі кілт сөз - табан. Тура мағынасында табан адамның дене мүшелерінің бірі. Бұл сөздің астарында табандылық жатыр. Сөздің тура және ауыспалы мағынасына сүйене отырып, өлең жолындағы табаннан табандылықты, яғни, қиын-қыстау кезеңдегі қазақ халқының мінез-құлқын, қайтпас қайсарлықпен сол қиыншылықты жеңе білген ұлтқа тән характерді танимыз. Табандылық ұғымы қазақ халқының ұлттық характерінің айғағы іспеттес. **ТАБАНДЫЛЫҚ** халық басынан өткерген қаншама қиындықтарға төтеп берген,

мың өліп, мың тірілген қазақтың табандылығы мен қайтпас қайсарлығының символы. Адам дене мүшесінің бірі табанның өлеңдегі қызметін ақын асқан ұтымдылықпен сипаттаған.

Өлең жолдарына арқау болған ТАБАН тура мағынасында адамның дене мүшесі. Адам дене мүшелері медицина саласындағы биология ғылымының антропологиялық ілімімен тікелей байланысты. Антропология (көне гр.тілінен аударғанда – адам) – адамның шығу тегін, дамуын, дене құрылысын, нәсілдік ерекшеліктерін зерттейтін жалпы биология ғылымының қоғамдық ғылымдармен тығыз байланысы бар саласы. Антропология терминін алғаш рет Аристотель енгізгендігін ескерсек, адамзаттық ұлылығын паш еткен көне грек ойшылдарының трактаттарынан бастау алған бұл ілімнің бүгінде қазақ поэзиясына да арқау болғандығын, қазақ даласының тарихымен сабақтастыра, ойлы, астарлы философиялық мәнін арттырып тұрғандығын көреміз.

Антропология саласындағы табанның қазақ поэзиясындағы қызметіне талдау жасайық. Өлең жолдарына арқау болған «Табан» ұғымы арқылы халықтың қиыншылықтарға қарамастан, елін, жерін, ділін, ұлттық болмысын сақтап қалу жолындағы табандылықпен танытқан күресі бейнеленген.

ТАБАН – ұлттық санада терең із қалдырған тарихи жағдайлардың символы. Өлең жолдарында табанның 4 түрі көрсетілген:

1. «Ақтабан» – қазақтың ата-бабаларының жаугершілік кезеңдерінде басына түскен зобалаң, Ақтабан шұбырындының ащы қасіреті.

2. «Қызыл табан» – ашаршылық, кедейшілік, халықтың тәркіленіп, тапталуы. Бұл еліміздің Кеңес одағының құрамындағы зардаптарынан жапа шегіп, қызыл табан болып тозған шағы.

3. «Қара табан» – халқымыздың теуелсіздікке ұмтылып, жарлы жаяу соқпақ жолмен жүріп, қара табан болуы.

4. «Май табан» – ақынның болашаққа деген үміті, халқымыздың молшылық пен байлықта, ашық аспанда көсегесі көгеріп май табан болса екен деген тілегі.

«Бейнелеп айтуға, сурет жасауға бейімділік – өлең тіліне ең бір тән қасиет» [5, 103-б.] екендігін ескерсек, осы тұрғыдан ақын тілінің көркемдігін, ақын ізденістерінің жемісін көруге болады. «...суреттеу, баяндаудың көрнекілігі, дәлдігі, нақтылығы көркем образ жасау мақсатына сәйкес келіп, суреттеп отырған құбылыстың типтік ерекшеліктерін де айқын, анық қамтуы тиіс» [5, 103-б.] екендігіне өлең жолдары дәлел бола алатыны даусыз.

Өлең жолдарындағы табанның белгілі бір қызметі көрініс алғанымен, автор асқан ақындық шеберлікпен халық тарихындағы ұлттық болмыспен сабақтасыра, эстетикалық талғампаздықпен бейнелеген. Көркем шығармашылық – эстетикалық қызметтің ең биік шыңы. «Суреткер күрделі шығармашылық міндетпен бетпе-бет келгенде, өзінің қызметін бағалағысы келеді, шығармашылық дағдарыстан шығу жолдарын іздейді, оған тек түйсікті басшылыққа алу қиын болғандықтан, көмекке эстетика келеді» [5, 16-б.]. Өлең бойындағы сөз әсемдігі, тарихи шындықтың көркемдік шешімге айналуындағы эстетикалық үдерісін танимыз. Өнер түрлеріндегі әсемдік жайлы эстетиканы зерттеуші ғалым Ю.Боревтің: «Эстетикалық дегеніміз – метакатегория, яғни, эстетиканың ең ауқымды әрі іргелі категориясы» [6, 31-б.] екендігіне баса назар аударып, жан-жақты терең зерттеу жүргізе отырып, «өнердегі сұлулық – форманың кемелдігінде де, мазмұнның тереңінде де және шеберлікте де (тақырып пен көркемдік құралдарын еркін меңгеру де), көркем шығарманың көркемдік тұжырымдамасының маңыздылығында да» [6,49-б.] деп баға береді де эстетикалық категориялардың бірнеше түрін атап көрсетеді. Өлең жолдарынан ғалым атап берген асқақтықты, трагедиялықты, ұсқынсыздық пен құлдыраушылықты, ұждансыздық пен сұмдықты, бейберекетсіздік және үйлесімділікті көруге болады. Осы аталған эстетикалық категориялардан өлең жолдарында трагедиялықты көп кездестіреміз. Ю.Борев трагедиялықтың шешімін өлім деп атап көрсетеді. Өлеңнің әр шумағындағы трагедия –

халық басына түскен ұлттық трагедия. «Ойран болып Отырарым, Саураным, «Қырылды аштан халқым қызыл табан боп». Бейберекетсіздікке халықтың басынан өткерген қанды қырғыннан, үздіксіз көрген қиыншылықтарынан әбден маза-құты қашқан, берекесі кеткен халық тағдырын көруге болады. Өлең жолдарындағы психологиялық ахуалдың көрінісі халық бейнесі, халықтың ауыр тағдыры арқылы көрініс алса, осы тарихи оқиғалардан ой түйіп, бүгінгі кезеңге, тәуелсіздігімізді тұғырлы еткен жаңа Қазақстанда «май табан» боп бақытты ғұмыр кешейік деген философиялық ой түйіндейді.

Халық басынан өткен тарихи дәуір ешқашан өз құндылығын жоғалтқан емес. Тарихи тақырыптың да ұлттық болмысын қазіргі заманауи көзқараспен, жаңашылдықпен сабақтастыра жырлау да қазіргі қазақ әдебиетінде үрдіс болып қалыптасқандығы белгілі.

1960–1980 жылдардағы лирикалық туындылардың жаңалығы мен ерекшелігі оның сатылап даму үрдісін танытады. Туындыларда ұлттық құндылықтың бітімі бұзылмай, соның арнасымен жаңашылдық та әсем көрініс тапқандығын айқын көреміз. Ш. Сариев: «Жаңашылдық лирикалық өлеңдердің сыртқы формасында ғана көрініп қойған жоқ, поэтикалық ойлау жүйесіне күрделі өзгерістер енгізді. Бұл кезеңде поэтикалық ойлау жүйесін жетелеп, толғандырған мәселе – жалпы адамдық, азаматтық проблемалар еді. Уақыт және Адам, Бейбіт ел тағдырын қорғау, Ғылыми техникалық революция, экология және табиғат, тағы басқа эстетикалық ақыл ойдың, сананың игілігіндегі түрлі мәселелер лириканың қайнар көзіне айналды» [7, 16-б.] деген пікіріне қосыламыз. Себебі, қазіргі қазақ лирикасындағы тақырыптық жаңару халық аясында ғана шектеліп қалмай, әлемдік бағытқа қарай бет бұра бастады. Қоғам мен әдебиет арасында орын алып жатқан оқиғалар лирикада жаңа реңке ие болды.

Қазақтың ұлттық болмысынан сыр шертетін Сағи Жиенбаевтың «Әженің жайлы арқасы» атты өлеңінен де қазақы салт-дәстүрдің қаймағы бұзылмаған дала сырын, ондағы әжелеріміздің ұстанымындағы ұлттық тәлім-тәрбиенің сипатын көре аламыз.

Әженің жайлы арқасы
Секілді мамық құс төсек,
Жабысып, Қолдар айқасып,
Ертеден кешке түспес ек [8].

Қазақ халқының ұлттық танымында тәрбиенің тал бесігі саналатын ата-әжелерміздің бойындағы ұлттық құндылықты автор санамалап, әр қасиеттің өзіндік ерекшелігінің сырын тереңнен қозғаған. «Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі...» [9, 344-б.] екендігін танытатын жолдарды да осы өлең жолдарынан анық көре аламыз. Ауылдың сәніне, құрметіне, сыйлы да ардақты бейнесіне айналған әже образы арқылы автор салт-сананың биік тұғырын танытып отыр. Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде, әдебиетте адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп тұрады» [9, 344-б.] деп ұлттық характерге баға берген. Бұл тұрғыда ақынның өлеңіндегі ұлттық танымды, ұлттық болмысты, лирикалық кейіпкердің ішкі сезімі, оның ұлтқа деген сүйіспеншілігін әже болмысымен астастырып бейнелеген.

Қазақ әжесі шаңырақтың от-анасы, ақылшысы, жол көрсетіп, жөнге салып, тәрбие беріп отыратын әже ғана емес, тынымсыз еңбегімен де үлгілі ана. «Жабағы жұлып, Жүн түтіп. Текемет басып, Тері илеп, Көрпеше құрап қиықтан» әжелердің ерен еңбегімен қатар жылылықты қамқорлығымен көрсететін «Қолына қонған берекесімен» танылған әже образы өлең жолдарында:

Аруана тектес асылым,
Ақ әжем
Елдің ажары.
Ақ әжем –

Асқар тауымдай.
Шуданы тастап шумақтап,
Жататын оның жанында
Бозала бұлттар будақтап.
Болмайтын қаяу,
Кіршік те,
Жатушы ем мен де жайланып,
Үйірген әжем ұршықпен
Дүние қоса айналып... [8]

Өлең жолдарында әженің асыл бейнесі арқылы қазақ аналарының кең пейілді, мейірімді болмысы айқын суреттелген. Ю. Боров өзінің «Эстетика» атты еңбегінде асқақтық категориясының анықтамасында әдебиеттегі үздіктің бәрін асқақтыққа жатқызады. Асқақтық тіршілік күйбеңінен, арзан атаққұмарлықтан, байлықтан, құрметтен, даңқтан, шексіз биліктен – адамдарды сыртқы жарқылымен еліктіретіннің бәрінен алыс болуы тиіс. Яғни, асқақтық категориясына жататын лирикалық кейіпкер мінсіз болуы қажет. Қазақ ұғымында анадан асқан биіктік жоқ. Ана – ұлы есім. Ана деген асыл сөздің астарында мінсіздікті көруге болар. Сондықтан бұл өлеңдегі асқақтық категориясына әженің образы лайық.

Қадыр Мырза Әлидің «Ауыл және жұмақ» атты өлеңіндегі ұлттық құндылық қазақы ауылдың тыныс-тіршілігімен астаса суреттелген.

Тақпаймын астананың бағына мін,
Тұрмыстың ағымына бағынамын.
Әйтсе де,
Көкті сүзген мүйіз үйді
Көргенде
Киіз үйді сағынамын.
Асыққан уақыт бізбен кеңеспейді,
Сағыну – менің шаруам емес дейді.
Көргенде ала шабыр отар бұлтты
Көзіме ақтылы қой елестейді [10].

Ақын өлеңіндегі ауыл бейнесі қаланың тыныс-тіршілігімен байланыстыра жырланған. Өлеңдегі негізгі фон – ауыл, қазақы ауылдың өмірі. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер де ақынның өзі. Ақындық «Мен». Яғни, өнер үшін үлкен қалаға биік мақсаттарды арманмен арқалап жеткен ақын ауыл өмірінің тіршілігін әсемдігімен, әдемілігімен, сұлулығымен астасқан қала өмірінен әлдеқайда қарапайымдылығы мен жылылығы басым ауыл өмірін биіктете, асқақтата жырлайды. Өлеңдегі ауыл өмірі ұлттық құндылықпен астаса сағыныш символымен берілген. Өлеңнің басты идеясы – ауылдың қарапайым, бірақ рухани тұрғыдан бай өмірін жұмақпен салыстыру. Ақын ауылды нағыз жұмақ ретінде сипаттайды, ал қалалық өмірдің шуылы мен тез өзгертін тұрмысына қарсы ауылдың табиғи сұлулығы мен тыныштығын алға қояды. Ақын екі түрлі тіршілікті салыстыра отырып, қазақылығы тұнып тұрған ауылдың қаймағы бұзылмаған салты мен тынысын мақтанышпен суреттеген. Өлең жолдарындағы ақынның негізгі идеясы қазақтың ұлттық менталитеті тереңдеп бой алған ауыл өмірінің маңыздылығын паш ету. Басты идеяны ашу үшін ақын ауыл мен қала тынысын салыстыра, қатар қойып бейнелеген.

1. Ауылдың рухани мәні. Ақын үшін ауыл тек тұрмыс орны емес, ол адамның жанына тыныштық беретін, табиғатпен біте қайнасқан мекен. Ауылдың адам өміріндегі орны ерекше, өйткені онда қарапайым өмір салтымен бірге табиғаттың тазалығы мен шынайы сұлулығы сақталған.

2. Қаланың қым-қуыт тыныс-тіршілігі мен ауылдық өмірді салыстыра жырлау арқылы қазақы мінез бен ұлттық сипаттың сыры терең ашыла түскен. Өлеңде ауылдың өмірі қаланың

күйбең тіршілігімен салыстырылады. Қала – шуылға, жылдам өзгерістерге толы, ал ауыл – адамның ішкі жан дүниесін байытатын, рухани тыныштық табатын жер. Ақын үшін ауылдың табиғи болмысы қаланың жасанды тіршілігінен жоғары.

3. Сағыныш мотиві. Өлеңде ақынның туған ауылына деген терең сағынышы байқалады. Ауыл – оның өміріндегі өткеннің символы, қайтып келмейтін, бірақ әрдайым жүрегінде сақталатын мекен. Өлеңде ауыл тек географиялық орын ретінде емес, рухани жұмақ ретінде бейнеленген.

4. Табиғатқа жақындық. Өлеңнің бір маңызды аспектісі – табиғатпен үйлесімде өмір сүру. Ақын ауылды тек адамдардың мекені ретінде емес, табиғаттың бір бөлігі ретінде суреттейді. Киіз үй, жайылымдағы мал, ашық аспан – бәрі де ауылдың табиғи өмір салтын бейнелейді.

5. Жұмақ ұғымы. Өлеңде «жұмақ» сөзі метафора ретінде қолданылады. Ақын үшін жұмақ – бұл тек діни немесе мистикалық ұғым емес, ол адамның рухани тұрғыдан тыныштық табатын, жан дүниесін демалдыратын мекен. Ауыл осы жұмақтың символы ретінде көрінеді. «Жұмақты көрген жоқпын, Көрер болсам, Есіме салар еді ол да ауылды!». Ақын өзінің ауылдағы ескі дәстүрлерді, дала табиғатының кереметін сағынатынын сездіреді. Ақын үшін ауыл – бала кезіндегі ойындар, байырғы дәстүрлер және табиғаттың сұлулығымен байланысты жұмақ сияқты. Егер жұмақты көру мүмкін болса, ол ауыл өміріне ұқсайтынын айтады, себебі ақынның түсінігінде ауыл мәңгілік сағыныш пен тазалықтың символы.

Қорыта айтқанда, ақындық «Мендегі» жатсыну – қала тұрмысының ағымы. «Мін тақпаймын әрине, дегенмен дала табиғатының кереметін аңсап тұрамын қашанда», немесе «Темір тұлпар» мен үшін «темір есекті», ал «Паравоздың мәңіреуі» – бұзаулардың мәңіреуін еске салады. Ақын қаланың бүткіл тіршілігін ауылдың болмысы арқылы суреттеген. «Қызығымен мүмкін емес алдау мені, жұмақты көре алмадым бұл жерлерден, көрген болсам, есіме салады ол да ауылды» деп түйіндей келе, ұлттық санаға сіңген ауылдың бейнесін асқақтата жырлайды.

Ұлттық құндылықтың қасиетін Қ.Сариннің «Шерлі домбыра» өлеңінен де көреміз. Домбыра қазақтың ұлттық аспаптарының бірі. Қазақ ұғымында домбыраның орны ерекше. Домбыра үні арқылы қазақ халқының басты асыл қасиетін танимыз.

Қасиетіңнен айналдым,

Кешір, Домбыра!

Шанағыңды шаң басып, кесір қонды ма?

Есі кеткенше билейтін етегін ашып,

Эстраданы қайтейін есірген мына? [11, 98-б.]

Домбыраның қадір-қасиетін арттыру арқылы бүгінгі қоғамның ащы шындығын таныту ақынның басты ұстанымы екендігін өлең жолдарынан көруге болады. Қазіргі жастардың сырлы домбыраның әуезді үніне емес, керісінше, түсініксіз, мән-мағынасы ұлттық менталитетімізге сай келмейтін шетелдік әуендерге елтіп бара жатқан ащы шындықты ашық айтып отыр. Абай: «Адамды заман билемек, заманға жаман күйлемек»- дейді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды, виртуалды әлемде жоғалып кетпеу қалай маңызды болса, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды, ұлттық бірегейлігімізді және рухани ерекшелігімізді сақтап қалу одан да аса маңызды.

Қасиетіңнен айналдым,

Кешір, Домбыра!

Қолымнан құран кеткелі, есімнен дұға,

Ит тірлік кешіп жүргендер иттігін жасап,

Иттерге бізді қоспақшы бос үрген, мына [11, 98-б.]

Бұл жолдардан асыл дініміздің жағдайын көруге болады. Адамдар діннен алшақтап, ит тірлік кешіп жүргендігіне жаны ауырған ақындық «менді» танимыз. Кім көрінгеннің соңынан еріп, жаман әдеттерге жуық болған қоғамның дерті көрініс алған. Басқа елдің ұлттық құндылықтарын қабылдау – өз ұлтымыздың құндылықтарын құрту, жою арқылы ғана жүзеге асатынын меңзеп отыр.

Қасиетіңнен айналдым,
Кешір, Домбыра!
Керуен сазым, тоналды-ау, көшіңнен мұра.
Жатырынан жерініп, Жеті атасына
Өркөкіректерді қайтейін өшінген мына.
Қасиетіңнен айналдым,
Кешір, Домбыра!
Темірден әбден тесілді-ау төсің, Домбыра.
Қанжығасына байлап ап қадірің білмей,
Есерсоқ есек мінгендер есінді алды ма?

Ит үрер тағы...

керуен...

көшіміз жүрер,

Дұшпаның – жылап, өзгеріп, досыңыз күлер.

Қасиетіңнен айналдым,

Кешір, Домбыра!

Екі шегіңнен садаға – екіжүзділер! [11, 98-б.]

Өлеңнің әр шумағы белгілі бір оймен түйінделіп, жинақталып өрбіп отырған. Әр шумақ белгілі бір философиялық ойға құрылған. Қазақтың асыл да әуезді домбырасы арқылы қоғамдағы тартыс көркемді оймен шебер бейнеленген.

Қара домбыраның қадір-қасиеті, халықтың киелі ұстанымы, бар болмыс-бітімі осы ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу арқылы ашыла түсетіндігі айқын.

Қорытынды

Қазіргі қазақ лирикасы біршама дамып, жаңа сапада өркендеп, біраз жетістіктірге қол жеткізді. Қазақ поэзиясы тақырыптық жаңашылдық жағынан біраз ілгері басқандығын байқадық. Жыр әлеміндегі бұл жетістікке еліміздің егемендік алып, ой еркіндігі, сөз бостандығына қол жеткізгенімен байналыстыра аламыз.

Бүгінгі поэзияда ұлттық құндылық пен қазақы болмыс-бітім философиялық оймен өріліп, психологиялық принциптің лирикалық кейіпкердің ішкі сезімдерімен астастыра берілген.

Қазіргі лирикадағы басты құндылықтардың бірі – қазақ халқының тарихын, ұлттық сипатын, ұстанымын, салт-дәстүрін жырға арқау етіп, оған терең мағына үстеп, көркем оймен астастыртыра беруінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қамзабекұлы Д. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: Арна, 2013. – 192 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.9. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013. – 998 б.
3. Исмақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б.
4. Оразақын А. Тәуелсіздік тартулары. – Алматы: Жалын, 1998. – 156 б.
5. Жанр мен поэтика мәселелері. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2004. – 300 б.
6. Борев Ю.Б. Эстетика. – Нұр-Сұлтан: Высшая школа, 2020. – 408 с.
7. Сариев Ш. Қазақ лирикасы: көркемдік ізденістер және ұлт тәуелсіздігі. – Алматы: Тау-Самал, 2012. – 336 б.

8. Жиенбаев С. Нан мен тұз. – Алматы: Жазушы, 1984. – 392 б.
9. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
10. Мырзалиев Қ. Ақ отау. – Алматы: Жазушы, 1968. – 176 б.
11. Сарин Қ. Құс жолындағы керуен. – Астана: Профи Медиа, 2014. – 144 б.

REFERENCES

1. Qamzabekuly D. Ulttyq adebiet jane dasturli mentaldik [National literature and traditional mental]. – Almaty: Arna, 2013. – 192 b. [In Kazakh]
2. Qazaq adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. Т.9. – Almaty: Qazaqparat, 2013. – 998 b. [In Kazakh]
3. Ismaqova A. Asyl sozdin teoriasy [The theory of the noble word]. – Almaty: Tabaly, 2009. – 376 b. [In Kazakh]
4. Orazaqyn A. Tauelsizdik tartulary [Gifts of independence]. – Almaty: Jalyn, 1998. – 156 b. [In Kazakh]
5. Janr men poetika maseleleri [Problems of the genre and poetics]. – Almaty: Adebiet jane oner instituty, 2004. – 300 b. [In Kazakh]
6. Borev Iu.B. Estetika [Aesthetics]. – Nur-Sultan: Jogary mektep, 2020. – 408 s. [In Russian]
7. Sariyev Sh. Qazaq lirikasy: korkemdik izdenister jane ult tauelsizdigi [Kazakh lyrics: artistic search and independence of the nation]. – Almaty: Tau-Samal, 2012. – 336 b. [In Kazakh]
8. Jienbaev S. Nan men tuz [Bread and salt]. – Almaty: Jazushy, 1984. – 392 b. [In Kazakh]
9. Adebiettanu terminder sozdigi [Dictionary of literary studies terms]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 b. [In Kazakh]
10. Myrzaliev Q. Aq otau [White House]. – Almaty: Jazushy, 1968. – 176 b. [In Kazakh]
11. Sarin Q. Qus jolyndagy keruen [Caravan on the Milky Way]. – Astana: Profi Media, 2014. – 144 b. [In Kazakh]